

Л. М. РУТКІВСЬКА

ПРО ОДНУ ГРУПУ САСАНІДСЬКИХ ГЛЕЧИКІВ

Дорогоцінний посуд, що увійшов в науку під назвою «сасанідського», визначає пам'ятки мистецтва різних територій. З них вже виділено, крім власне сасанідських, ряд форм середньоазіатського¹ і кавказького походження². Дана стаття має на меті розгляд тільки однієї категорії сасанідської торевтики. Мова йде про глечики, знайдені в Харківській губернії — в с. Лимарівка, в Пермській губернії — в с. Квацпілеєво, Солікамського повіту, в с. Курілова, Осінського повіту, на Суксунському заводі Красноуфімського повіту, а також в Дагестані³. Ці глечики невеликі, з грушовидним корпусом, похилими плічками і вінцями у вигляді прямокутного бортика (рис. 1, 2). Висота їх 17,3—19 см. На поверхні цих посудин є зображення: аркада, під якою стоять жіночі постаті з різними атрибутами в руках (птахи, гілка дерева, оссуарії, гранати, посудина); орел, що роздирає газель; Сенмурв і орнаментация зерню. Категорія згаданих глечиків з жіночими зображеннями під аркадою вже привертала до себе увагу дослідників. Так, А. А. Потапов і А. А. Борисов, а слідом за ними Г. А. Пугаченкова і М. М. Дьяконов вважали їх согдійськими⁴. К. В. Тревер припускала їх зв'язок з територією Бактрії⁵. Аргументом за їх согдійське походження була деяка близькість між жіночими зображеннями під арками на розглянутих глечиках і на Бійянайманських оссуаріях (Согд), а також согдійський напис на одній із посудин. Форма їх аналізу не піддавалась. Оскільки основна увага при розгляді даної групи глечиків приділялась зображенням постатей жінок, що стоять під арками з атрибутами в руках, здається доречним поставити питання про те, чи можна вважати стиль і сюжет цих зображень специфічною особливістю образотворчого мистецтва Согда чи якоїсь іншої середньоазіатської області. Іншими словами, чи можна, навівши по суті справи єдину аналогію (зображення на Бійя-

¹ А. И. Тереножкин, К истории искусства Хорезма, «Искусство», 1939, № 2, стор. 121—126; С. П. Толстов, Монеты шахов древнего Хорезма, ВДИ, 1938, № 4, М., стор. 139—141.

² К. В. Тревер, К вопросу о так называемых сасанидских памятниках, СА, XVI, 1952, стор. 283—285.

³ Я. И. Смирнов, Восточное серебро, СПб., 1909, табл. XLVI, LIII, LIV, CXV; И. А. Орбели и К. В. Тревер, Сасанидский металл, М.—Л., 1935, табл. 39—41, 44—46.

⁴ А. А. Потапов, Рельефы древней Согдианы как исторический источник, ВДИ, 1938, № 2(3), стор. 135; А. Я. Борисов, К истолкованию изображений на Бийянайманских оссуариях, ТОВЭ, т. II, Л., 1940, стор. 47; Г. А. Пугаченкова, Некоторые изобразительные сюжеты на памятниках искусства древнего Согда, Известия отделения общественных наук АН Таджикской ССР, т. II, Душанбе, 1952; М. М. Дьяконов, Росписи Пянджикента и живопись Средней Азии, зб. «Живопись древнего Пянджикента», стор. 136.

⁵ К. В. Тревер, К вопросу о так называемых сасанидских памятниках, стор. 284.

найманському оссуарії) вирішувати питання про согдійське походження глечиків, як це робить, наприклад, Г. А. Пугаченкова⁶.

Підбираючи аналогії до згаданих жіночих зображень, ми відразу переконуємося в тому, що сюжет і стиль їх досить поширений на значній території Середнього і Близького Сходу⁷. Отже, зображення не можуть бути критерієм для вузької локалізації посудин, тому що це яви-

Рис. 1. Срібний глечик з слободи Лимарівка, Старобільського повіту, Харківської губернії.

Рис. 2. Срібний глечик з Суксунського заводу, Красноуфімського повіту, Пермської губернії.

ще не може бути пояснене особливостями образотворчого мистецтва однієї якої-небудь області, а може бути зрозумілим тільки в широкому історичному плані. В даному разі йдеться про явище широкого культурного діапазону, а не вузько локальне. І характерним тут є те, що в згаданих зображеннях має місце сильний вплив класичного мистецтва. Як відзначають дослідники, це не випадкове явище, а результат нової хвилі античного мистецтва, яка прокотилася в VI—VII ст. на Сході⁸. Джерелом цих впливів була Візантія. В проникненні античних впливів в Іран велике значення мала Сірія, культура якої, в свою чергу, відіграла значну роль у формуванні візантійського мистецтва⁹.

⁶ Г. А. Пугаченкова, Некоторые изобразительные сюжеты...

⁷ А. М. Мандельштам, О некоторых результатах работ французской археологической миссии в Афганистане, СА, XXI, 1954, стор. 422; В. А. Шишкин, Некоторые итоги археологических работ на городище Варахша (1947—1953), Труды Института истории и археологии, в. VIII, Ташкент, 1956, стор. 20; його ж, К вопросу о древних культурных связях народов Средней Азии с другими странами и народами, Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии, М.—Л., 1958, стор. 26; J. H. Schmidt, Figurische sasanidische stückdekorationen aus Ktesiphon, Ars Islamica, v. IV, стор. 175; E. Kühnel, Die Ausgrabungen der zweiten Ktesiphon Expedition 1931/1932, Berlin, 1933, стор. 34; M. Rostovtzeff, Graffiti, The excavations et Dura Europos, IV, 1930—1931, pl. XIX.

⁸ О. Н. Бадер и А. П. Смирнов, «Серебро Закамское» нашей эры, М., 1954, стор. 13; Л. А. Мазулевич, Византийский антик в Прикамье, МИА, № 1, 1940, стор. 146; J. Orbeli, Sasanian and early islamic metalwork, в кн.: A. Pore, A survey of Persian Art, v. I, London—New York, 1938, стор. 753.

⁹ K. Hitti, History of Syria, New York, 1957, стор. 398—399.

Середня Азія в цьому відношенні не була осторонь, і до неї повністю відноситься положення про другу хвилю античного впливу, що прокотилась на Сході в VI—VII століттях. Тепер в Середній Азії відомо ряд пам'яток, в яких виразно відчувається вплив античного мистецтва. До них відноситься насамперед Пянджикент, який дав ряд таких пам'яток¹⁰; окремі деталі зображень Варахши¹¹, Бійянайманських оссуаріїв¹², також свідчать про ці впливи. До цього треба додати окремі знахідки візантійських монет на території Середньої Азії¹³. В південному Туркменистані хвиля пізньої античності позначається в архітектурі¹⁴.

Появу барбатинового орнаменту в кераміці Мерва в VII ст. н. е. е всі підстави вважати наслідком західних впливів, тому що він проникає сюди з Близького Сходу. Те ж можна сказати і про штампований орнамент, який з'являється в кераміці Мерва в VII ст. н. е. Характер його орнаментальних мотивів найближче стоїть до штукової декорації Ктесіфона¹⁵ пізньосасанідського часу (друга половина VI ст.), а також до ранньоісламських пам'яток Близького Сходу¹⁶.

Отже, на основі всього сказаного, ми робимо висновок про те, що жіночі зображення на глечиках в стилістичному відношенні не є специфічно середньоазіатським явищем.

В зв'язку з цим не можна обійти питання про символіку зображень. Мова йде про характер атрибутів, що їх тримають в руках жіночі постаті (птах, квітка, плоди в вазі, гілка, скринька — оссуарій).

Г. А. Пугаченкова на основі цілого ряду припущень приходить до висновку, що ці глечики — культового призначення і пов'язані з святом Науруза¹⁷. Однак це твердження не погоджується із семантичним зв'язком зображень на глечиках і Бійянайманських оссуаріях. А. А. Потапов звернув увагу на те, що на більшості Бійянайманських оссуаріїв зображені жінки; на одному із рельєфів, що зображує похоронну процесію, жінка на плечі несе оссуарій. На основі цього автор зробив висновок про те, що в Согді обряд поховання з часом став виконуватися виключно жінками¹⁸. Зображення жінок є на інших середньоазіатських оссуаріях¹⁹.

Не зупиняючись на зображеннях середньоазіатських оссуаріїв, звернімо увагу тільки на одну обставину. Тут, крім зображень людей, головним чином жінок, з атрибутами в руках, широко використовується рослинний орнамент (гілка, гранат, стилізовані рослини). Нема сумні-

¹⁰ А. М. Беленицкий, Новые памятники искусства Пенджикента. Тезисы докладов на сессии Отделения исторических наук и на пленуме ИИМК, посвященных итогам археологических и этнографических исследований 1956 года, М., 1957, стор. 36; його ж, Археологические заметки, Известия отделения общественных наук АН Таджикской ССР, в. 14, 1957, стор. 4—5; його ж, О раскопках городища древнего Пенджикента в 1956 г., Труды АН Таджикской ССР, т. 91, Душанбе, 1959 стор. 102—104.

¹¹ В. А. Шишкин, Некоторые итоги археологических работ на городище Варахша (1947—1953 гг.), Труды Института истории и археологии, в. VIII, Ташкент, 1956, стор. 20; його ж, К вопросу о древних культурных связях народов Средней Азии с другими странами и народами, стор. 22.

¹² А. Я. Борисов, К истолкованию изображений на Бийянайманских оссуариях, стор. 46—47.

¹³ М. Е. Массон, К вопросу о взаимоотношениях Византии и Средней Азии по данным нумизматики, Труды Среднеазиатского университета (история), Ташкент, 1951, стор. 95—97.

¹⁴ Г. А. Пугаченкова, Пути развития архитектуры южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма, Труды ЮТАКЭ, т. VIII, М., 1958, стор. 125—130.

¹⁵ E. Kühnel, Die Ausgrabungen..., стор. 34.

¹⁶ M. Dimand, Studies in islamic ornament, Ars Islamica, Ann Arbor, 1937, стор. 293—337.

¹⁷ Г. А. Пугаченкова, Некоторые изобразительные сюжеты..., стор. 57.

¹⁸ А. А. Потапов, Рельефы древней Согдианы, стор. 130.

¹⁹ О. Г. Большаков и Н. Н. Негматов, Раскопки в пригороде древнего Пенджикента, МИА, № 66, 1958, стор. 177, рис. 17.

ву, що ці мотиви мають релігійно-символічний зміст і символізують життєдайний початок. В зв'язку з цим цікаво зауважити, що в Согді свято, присвячене душам померлих предків, припадало на початок весни («воскресіння природи»). Приношення жертвовної їжі предкам також пов'язується з культом природи, із землеробським його варіантом²⁰. В цьому плані виключний інтерес становить наявність на оссуаріях з Байрам-Алійського району (Маргіана) скульптурних жіночих голівок²¹ у високому головному уборі, близьких за трактовкою до «маргіанської богині» плодючості.

Рис. 3. Надгробна плита з сирійським написом з Марійської області.

Тут же згадаємо про знахідку в Маргіані (Марійська область) надгробної плити з сирійським написом (рис. 3). Вона нагадує надгробні плити Пальміри римського часу. На ній зображена жінка з гронам винограду в одній руці і з птахом в другій²². Іншими словами, ми бачимо тут теж коло релігійно-символічних уявлень, про які мова була вище.

Не можна обійти питання про наявність серед атрибутів скриньки — оссуарія. Він є і на глечуку з с. Квацпілеево, Пермської губернії²³, і на Бійянайманському оссуарії. На перший погляд, це — дисонанс тям життєдайним символам, про які говорилось вище. Але це тільки на перший погляд. Аналіз блюда середньоазійського походження VI ст. н. е. з хорезмійським написом

по краю, знайденого в с. Бартим (Пермська область), свідчить про інше.

На блюді зображені два леви в геральдичній постановці; над їх спинами з допомогою стрижнів підвішена скринька з конічною кришкою (аналогічна Бійянайманському оссуарію), що завершується композицією із рога і двох шарів. Остання знаходить собі аналогії в коронах сасанідських царів Кавада I і Хосрова I. Під рогом луни прокладений шарф. На стінці скриньки — розетка²⁴. Таким чином, зображення скриньки тут знаходиться над спинами левів під короною сасанідських царів. Символічний зміст зображення очевидний і разом з тим не пов'язаний з темою поховання.

²⁰ Б. А. Ставиский, О. Г. Большаков и Е. А. Мончадская, Пянджикентский некрополь, МИА, № 37, 1953, стор. 83, 91.

²¹ С. А. Ершов, Некоторые итоги археологического изучения некрополя с оссуарными погребениями в районе города Байрам-Али, Труды Института истории, археологии и этнографии, т. V, Ашхабад, 1959, табл. V.

²² Плита зберігається на кафедрі археології Ташкентського державного університету.

²³ И. А. Орбели, К. В. Тревер, Сасанидский металл, табл. 44.

²⁴ О. Н. Бадер и П. А. Смирнов, «Серебро Закамское...», стор. 15—17.

В силу вищесказаного, зображення оссуарія в руках жіночого персонажа на Бійянайманському оссуарії, а також на глечуку ми схильні розглядати не як аксесуар похоронного обряду, а як певний символ (можливо, зв'язок з землею, яка за зороастрійськими віруваннями являє собою жіночий космологічний початок).

Більше того, звичай ховати саме в глиняних оссуаріях або гробах, як нам здається, у зороастрійців мав символічний зміст, чим і можна пояснити таку твердо встановлену традицію.

Пянджикентські науси, які служили сімейними усипальницями заможної частини міста, як відомо, мали глиняні, а не якісь інші оссуарії. Виняток становить алебастровий оссуарій²⁵, наявність якого не спростовує, а стверджує існування міцно встановленої традиції. Серед глиняних оссуаріїв Хорезма відомі тільки поодинокі кам'яні екземпляри²⁶.

В зв'язку із сказаним інтерес становлять такі слова «Природничої історії» Плінія Старшого: «Навіть серед теперішнього благоустрою при здійсненні релігійних обрядів для узливання користуються не мурриновим і кришталеvim посудом, а глиняними сипулами, в чому проявляється невимовна доброзичливість землі, очевидна для всякого, хто заважить окремі моменти, не говорячи вже про її благодіяння у вигляді різних плодів, краєвиду, садових плодів, трав, кущів, ліків, металу... Більш того: багато хто вважав би за найкраще бути після смерті похованим в глиняних трунах»²⁷.

Таким чином, тут звичай ховати в глиняних трунах пояснюється «невимовною доброзичливістю землі». Це тим більше зрозуміло в середовищі зороастрійців, де земля була однією із стихій, якій поклонялися²⁸.

Глечики з жіночими зображеннями ми схильні вважати аксесуарами похоронного культу. Що використання посуду в подібних випадках мало місце, свідчать сцени оплакування на Пянджикентських стінних розписах²⁹.

Щодо глечиків цієї форми з іншими зображеннями (Сенмурв, орел, що роздирає газель) або просто орнаментованих зерню, то є підстави вважати, що вони використовувалися в побуті знаті.

Розглянемо тепер форму глечиків, про які йшла мова. В кераміці Согда така форма невідома взагалі³⁰. Те ж можна сказати і про інші середньоазіатські області³¹. Поки ми знаємо один керамічний екземпляр із Балалык-тепе³² (південь Узбекистану), який має подібну форму, але не є ідентичним ні за розмірами, ні за пропорціями до розглядуваних нами. В даному разі у нас нема підстав говорити і про характерність цієї форми посуду для вказаного району. І навпаки, аналіз ке-

²⁵ Б. А. Ставский, О. Г. Большаков и Е. А. Мончадская, Пянджикентский некрополь, стор. 83, рис. 17.

²⁶ С. П. Толстов, Итоги работ Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1953 г., ВДИ, 1955, № 3, стор. 200; С. П. Толстов, Древний Хорезм, стор. 149—150.

²⁷ Плиний Старший, Естественная история, ВДИ, 1946, № 3, стор. 335.

²⁸ Глиняні труни були широко розповсюджені в Месопотамії в парфянську епоху. Окремі знахідки відомі в Мервському оазисі, в Сурхан-Дар'їнській області Узбекистану, в Таджикистані. Див.: М. М. Дьяконов, Работы Кафирниганского отряда, МИА, № 15, 1950, стор. 168; Б. А. Литвинский, Э. Гулямова и Т. И. Зайгель, Работы отряда по сбору материалов для составления археологической карты (1956), Труды АН Таджикской ССР, в. 91, Душанбе, 1959, стор. 13—131; Л. И. Альбаум, Балалык-тепе, стор. 212; С. А. Ершов, Некоторые итоги..., стор. 168—170.

²⁹ М. М. Дьяконов, Росписи Пянджикента..., стор. 111.

³⁰ А. И. Тереножкин, Раскопки в кухендизе Пянджикента, МИА, № 15, 1950, табл. 41; його ж, Согд і Чач, КСИИМК, XXXIII, рис. 69, табл. X; Б. И. Маршак, Керамика нижнего слоя Пянджикента, Известия АН Таджикской ССР, серия общественных наук, № 14, 1957, стор. 91—99.

³¹ Е. Е. Неразник, Керамика Хорезма афригидского периода, Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, т. IV, М., 1959, рис. 6—8.

³² Л. И. Альбаум, Балалык-тепе, Ташкент, 1960, рис. 67.

рамічного посуду Мерва, що датується монетами і остраконами кінцем V—VI ст. н. е.³³, показує, що це є одна з найбільш характерних форм. Вони зустрічаються тут в різних варіантах, які різняться між собою деталями форми і розмірами. Серед них є абсолютно ідентична металевим, як за формою, так і за розмірами, група глечиків (рис. 4). Вони виготовлялися із добре вимішаної глини, мали негрубий дзвінкий черепок високої якості. Форма цих глечиків грушовидна. Похилі плечка переходять в невисоку шийку, що закінчується прямовисним бортиком. В місці переходу є рельєфна лінія. Дно має плоский піддон. Висота 14—18 см.

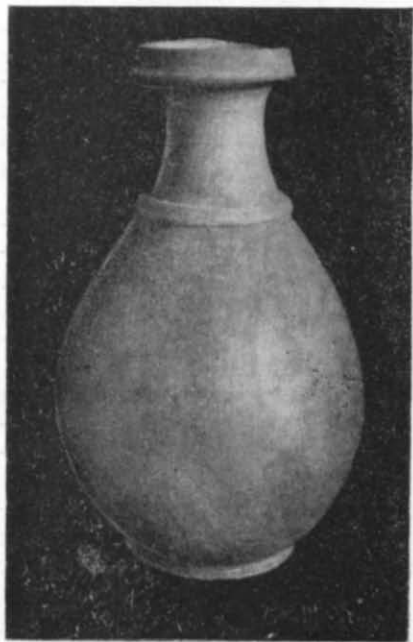

Рис. 4. Керамічний глечик з Мерва.

Початок еволюції прямовисного бортика цих глечиків відноситься до ранньоспарфянського часу (III—II ст. до н. е.). Прототипом бортика був жолобок для покритишки. Край жолоба стає вище і вище, еволюціонуючи в прямовисний бортик (рис. 5). Але загальний вигляд цих посудин визначає не стільки ця деталь її верхньої частини, скільки загальні пропорції. Це, власне, і дає нам підстави роботи припущення, що розглянута форма металевих глечиків виготовлялась в Мерві. Таким чином, мова йде про східні області Сасанідського Ірану (Хорасан). В результаті культурних зв'язків Мерва з західними областями Сасанідського Ірану, аналогічні форми металевих глечиків могли з'явитися там або завдяки обміну, або як наслідок завдання. В зв'язку з цим треба згадати керамічний екземпляр із Ктесіфона³⁴, що хоч і близький до мервського, але різниться трохи своїми пропорціями. Є всі підстави вважати розглянуту

групу глечиків пам'ятками мистецтва сасанідського Ірану. Цьому висновку не суперечить і наявність зображення Сенмурва та інших, що згадувалися вище.

Не суперечить йому також і наявність на одному з глечиків согдійського напису, бо переважна частина їх має саме пехлевійські написи³⁵.

Крім того, треба враховувати, що населення окремих областей Ірану було неоднорідним в етнічному відношенні і це могло відбитись і на продукції ремісництва. Нарешті, написи іноді взагалі не пов'язуються з виготовленням самої посудини. Прикладом може служити знайдене в Прикам'ї блюдо візантійського походження, на якому був пізніший напис хорезмійською і согдійською мовами³⁶.

Нагадаємо, що в Мерві не раз знаходили пам'ятки согдійського письменства. З цього А. А. Фрейман робить висновок, що в Мерві поряд з місцевим було і согдійське населення³⁷.

³³ Комплекс кераміки був одержаний автором статті на розкопці 36 городища Гяур-Кала. Монети були визначені М. Е. Массоном, а остракон М. М. Дьяконовим.

³⁴ Н. Schmidt, L'expédition de Ctesiphon en 1931—1932, Syria, т. XV, Paris, 1934, pl. V.

³⁵ И. А. Орбели и К. В. Тревер, Сасанидский металл, стор. 39, 41, 45.

³⁶ Л. А. Мацулевич, Византийский антик в Прикамье, стор. 146.

³⁷ А. А. Фрейман, Согдийская надпись из Старого Мерва, Записки Института востоковедения АН СССР, т. VII. М.—Л., 1939, стор. 298.

У нас нема письмових свідчень про виготовлення в Мерві посуду із дорогоцінного металу в V—VII ст., але для VIII ст. вони є і можуть свідчити про розвиток торевтики³⁸. В. В. Бартольд, згадуючи про зв'язки домусульманської і мусульманської культур, писав, що східноіранське мистецтво останніх століть до н. е. і перших століть н. е. після мусульманського завоювання розглядається як одне ціле і що час завоювання не визначає *terminis ante quem*³⁹. Говорячи про існування ремесла по виготовленню коштовного начиння, треба мати на увазі, що арабське завоювання не сприяло розвитку ремесла, а, навпаки, руйнувало

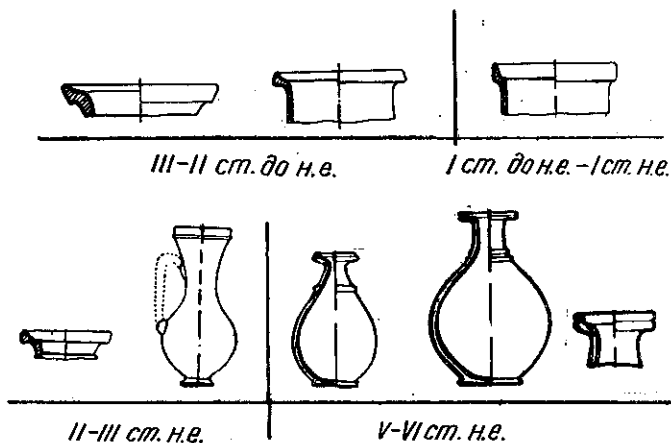

Рис. 5. Еволюція верхньої частини керамічних глечиків Мерва.

його. Тому не можна припускати, що це ремесло з'являється при арабах.

Розглянута категорія посуду є однією з форм, відомих серед предметів сасанідської торевтики. Аналіз її ще раз доводить той факт, що сасанідське мистецтво було явищем народним, а не вузько двірцевим, як вважав Герцфельд⁴⁰. Ми вище бачили, що одна із форм коштовного посуду проходить довгу еволюцію в кераміці; отже, вона була передусім витвором ремісників-керамістів і потім переходить в торевтику.

Знаходження розглянутої категорії посуду на території Східної Європи, в тому числі і на Україні, свідчить про наявність культурних зв'язків з територією сучасної Середньої Азії в VI—VII ст. н. е. Більше того, знахідка в с. Лимарівка, Харківської губернії, може пояснюватися не тільки культурними, а й етнічними зв'язками аланського населення степової частини України і Середньої Азії.

³⁸ Табари, Материали по истории туркмен и Туркмении, т. I, М.—Л., 1939, стор. 119.

³⁹ В. В. Бартольд, Восточноиранский вопрос, Окремий відбиток, стор. 22.

⁴⁰ E. Herzfeld, Archaeological history of Iran, London, 1935, стор. 79.